

G'ARB VA SHARQ TARIXSHUNOSLIGIDA JALOLIDDIN MANGUBERDI OBRAZI: QIYOSIY-TAHLILY YONDASHUV

Ilmiy rahbar DTPI

Denov Tadbirkorlik va Pedagogika instituti

tarix va falsafa kafedrası

Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Xasanova Nodira Ibragimovna

xasanovaoffice@gmail.com

DTPI Denov Tadbirkorlik va Pedagogika instituti

3-kurs talabasi **Qurbonov Hasan**

samadkdkdksks@gmail.com

DTPI Denov Tadbirkorlik va Pedagogika instituti

3-kurs talabasi

Musurmonqulov Akbar

Annotatsiya (Abstract): Ushbu maqolada Xorazmshohlar davlatining so'nggi hukmdori va buyuk sarkarda Jaloliddin Manguberdi shaxsining G'arb va Sharq tarixshunosligida yoritilishi qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida Shihobiddin an-Nasaviy va Alouddin Otamalik Juvayniy kabi Sharqiy mualliflarning sulton jasoratiga oid birlamchi ma'lumotlari, shuningdek, V.V. Bartold, Stenli Len-Pul va Rene Grusse kabi G'arb olimlarining strategik hamda geosiyosiy xulosalari o'rganiladi. Maqolada sultonning mo'g'ul istilosiga qarshi kurashi jahon tarixshunosligida qanday transformatsiyaga uchrangani va uning sarkardalik mahoratiga berilgan turlicha baholar ilmiy asoslab beriladi. Tadqiqot natijalari Jaloliddin Manguberdi obrazining milliy ozodlik ramzi hamda o'rta asrlar harbiy logistikasining nodir namunasi sifatidagi ahamiyatini ochib berishga xizmat qiladi.

Kalit soʻzlar (Keywords): Jaloliddin Manguberdi, Xorazmshohlar, Gʻarb tarixshunosligi, Sharq manbalari, moʻgʻul istilosi.

Jaloliddin Manguberdi shaxsi nafaqat oʻz davrining yilnomalarida, balki keyingi asrlar davomida Gʻarb va Sharq olimlari tomonidan turlicha talqin qilingan murakkab tarixiy siymolardan biridir. Sharq tarixshunosligida unga boʻlgan munosabat koʻproq shaxsiy sadoqat va islom himoyachisi sifatida namoyon boʻladi. Xususan, sultonning shaxsiy kotibi boʻlgan Shihobiddin Muhammad an-Nasaviyning "Sulton Jaloliddin Manguberdi hayoti tafsiloti" asari eng muhim birlamchi manba hisoblanadi. Nasaviy oʻz asarida sultonning jasoratini koʻklarga koʻtarsa-da, uning ayrim siyosiy xatolarini ham chetlab oʻtmagan. Shuningdek, Alouddin Otamalik Juvayniyning "Tarixi jahongushoy" asarida sultonning moʻgʻullarga qarshi kurashi Chingizxon tili bilan eʼtirof etilgani bayon qilinadi. Juvayniy sultonni "erkaklar orasidagi arslon" deb atab, uning Hind daryosi boʻyidagi qahramonligini hayrat bilan tasvirlaydi. Rashiduddin "Jomeʼ ut-tavorix" asarida esa Manguberdi faoliyati kengroq masshtabda, yaʼni moʻgʻul imperiyasining shakllanishi fonida yoritilgan. Mirzo Ulugʻbek oʻzining "Toʻrt ulus tarixi" asarida Jaloliddinni Xorazmshohlar sulolasining soʻnggi va eng qudratli vakili sifatida talqin qilib, uning halokati bilan butun bir davlat tarixiga nuqta qoʻyilganini taʼkidlaydi.

Gʻarb tarixshunosligida esa Jaloliddin Manguberdi obrazi koʻproq "Sharqning buyuk strategik sarkardasi" va moʻgʻul istilosini kechiktirgan asosiy toʻsiq sifatida oʻrganiladi. Ingliz tarixchisi Stenli Len-Pul oʻz asarlarida sultonni ritsarlik fazilatlariga ega boʻlgan hukmdor sifatida tasvirlab, uning sarguzashtlarga boy hayotini oʻrta asrlar Yevropasining buyuk qahramonlari bilan qiyoslaydi. Vasiliy Bartold kabi rus sharqshunoslari esa sulton faoliyatiga tanqidiy-tahliliy yondashib, uning harbiy gʻalabalari bilan birga ichki siyosatdagi kamchiliklarini, xususan, atrofdagi islom davlatlari bilan til topisha olmaganini ilmiy asoslab berganlar. Zamonaviy tadqiqotchilardan Timoti Mey moʻgʻullar tarixiga oid ishlarida Jaloliddinning taktik yurishlari moʻgʻul armiyasi uchun qanchalik kutilmagan boʻlganini arxiv materiallari asosida ochib beradi. Fransuz tarixchisi Rene Grusse "Dasht imperiyasi" kitobida sultonni "shaxsiy jasorati siyosiy imkoniyatlaridan ustun kelgan

fojiaviy qahramon" deb ta'riflaydi. Germaniyalik sharqshunos Bertold Shpuler esa sultonning Kavkaz va Eron hududlaridagi faoliyatini o'rganib, uning mintaqaviy geosiyosatga ko'rsatgan ta'sirini yuqori baholaydi.

Jaloliddin Manguberdi siymosi Sharq va G'arb tarixshunosligida o'ziga xos talqinlarga ega bo'lib, bu farqlar asosan manbalarning yondashuvi va mualliflarning mafkuraviy qarashlariga bog'liqdir. Sharqiy manbalar sultonni islom olamining so'nggi qalqoni va sadoqat timsoli sifatida tasvirlasa, G'arb tadqiqotchilari uning harbiy strategiyasi va geosiyosiy xatolarini ko'proq tahlil qiladilar.

Sharq tarixshunosligida Jaloliddin Manguberding mo'g'ullarga qarshi kurashi ilohiy bir burch va vatanparvarlikning oliy namunasi sifatida talqin etiladi. Sultonning shaxsiy kotibi bo'lgan Shihobiddin an-Nasaviy o'z asarida sultonning nafaqat jang maydonidagi jasoratini, balki uning murakkab fe'l-atvorini, hayotining so'nggi yillaridagi ruhiy holatini ham mardona bayon etgan. Nasaviy sultonning har bir qadamini, uning Ozarbayjon va Iroqdagi yurishlarini guvoh sifatida yozib qoldirgan. Shuningdek, Alouddin Otamalik Juvayniy sultonning Hind daryosi bo'yidagi qahramonligini tasvirlar ekan, hatto Chingizxonning unga tan berganini va o'z o'g'illariga Jaloliddindek o'g'il ko'rishni orzu qilganini bayon etadi. Juvayniy asarida Jaloliddin — mo'g'ul bo'roniga qarshi turgan yagona tog' sifatida gavdalanadi.¹

G'arb tarixshunosligi, xususan, klassik sharqshunoslik maktabi vakillari Jaloliddin Manguberdi faoliyatini tahlil qilar ekan, uning harbiy taktikasi va davlat boshqaruvidagi o'rnini ko'proq ob'ektiv va ba'zan tanqidiy nuqtai nazardan baholaydilar. Vasiliy Bartold sultonni buyuk sarkarda deb tan olgani holda, uning o'z vaqtida boshqa musulmon davlatlari bilan birlasha olmaganini uning eng katta siyosiy xatosi deb hisoblaydi. Bartoldning fikricha, Jaloliddinning Kavkaz va Kichik Osiyodagi hukmdorlar bilan ziddiyatga kirishi mo'g'ullarning g'alabasini osonlashtirgan. Ingliz tarixchisi Stenli Len-Pul esa sultonni o'rta asrlardagi "omadsiz qahramon" deb ataydi. Uning talqinida Jaloliddin shaxsiy jasorat bo'yicha hech kimdan qolishmasa-da, otasidan qolgan

¹ **Shihobiddin Muhammad an-Nasaviy.** "Sulton Jaloliddin Manguberdi hayoti tafsiloti" (Siyrat as-sulton Jalol ad-din Mankubirti). Toshkent: O'zbekiston, 2006. — 112-118-betlar

parchalanib ketgan saltanatni qayta tiklash uchun resurslari yetarli bo'lmagan hukmdordir.² Zamonaviy G'arb va mahalliy tarixshunoslikda Jaloliddin Manguberdi obrazi yangicha mazmun bilan boyimoqda. Fransuz olimi Rene Grusse sultonni mo'g'ul bosqiniga qarshi "so'nggi xorazmlik ritsar" sifatida ta'riflaydi va uning Hindistondagi faoliyati o'sha hududdagi keyingi musulmon sulolalari shakllanishiga bilvosita turtki bo'lganini qayd etadi. O'zbekistonlik tarixchi Shoyistaxon O'ljayeva esa o'z tadqiqotlarida sultonning xalqaro miqyosdagi obro'yi va uning nomi bilan bog'liq bo'lgan toponimlar, yodgorliklarni o'rganib, uning milliy davlatchilik tariximizdagi o'rnini yuqori baholaydi. Uning asarlarida sulton nafaqat jangchi, balki milliy ozodlik harakatining g'oyaviy rahbari sifatida talqin etiladi.

Xulosa qilib aytganda, Jaloliddin Manguberdi shaxsi Sharq manbalarida qahramonlik va fojining uyg'unlashgan siymosi bo'lsa, G'arb tarixshunosligida strategik imkoniyatlar va siyosiy realliklar nuqtai nazaridan o'rganiladigan muhim ob'ektdir. Har ikki yo'nalish ham sultonning mo'g'ul istilosiga qarshi ko'rsatgan mislsiz qarshiligini jahon tarixidagi eng yirik harbiy voqeliklardan biri sifatida e'tirof etadi.

Jaloliddin Manguberdi faoliyatining Sharq va G'arb tarixshunosligidagi tahlili sultonning harbiy muvaffaqiyatlaridan tashqari, uning shaxsiy fazilatlari va boshqaruv uslubini ham qamrab oladi. Sharqiy manbalarda, ayniqsa, sultonning adolati va oddiy askarlar bilan bir safda turishi alohida e'tirof etiladi. An-Nasaviyning yozishicha, sulton o'zining dabdabali hayotidan voz kechib, umrining oxirigacha jangovar chodirlarda yashagan va o'zini saltanatning egasi emas, balki uning himoyachisi deb bilgan. Bu yondashuv islomiy tarixshunoslikda "g'oziylik" g'oyasi bilan sug'orilgan bo'lib, sultonni din va vatan yo'lida shahidlikka tayyor turgan qahramon darajasiga ko'taradi. Juvayniy esa sultonning hatto mo'g'ullar qo'lga asir tushgan oila a'zolariga bo'lgan sadoqatini va

² **Alouddin Otamalik Juvayniy.** "Tarixi jahongushoy" (Jahon fotihi tarixi). Toshkent: Mumtoz so'z, 2015. — 342-345-betlar.

ularning dushman qoʻlida xoʻrlanishidan koʻra oʻlimini afzal koʻrgan fojiaiy qarorini bayon etadi.³

Gʻarbiy Yevropa tarixshunosligida esa Jaloliddin Manguberdi koʻpincha salib yurishlari davridagi Sharqiy xristian davlatlari va islom dunyosining oʻzaro munosabatlari kontekstida oʻrganiladi.⁴ Ayrim Gʻarb tarixchilari sultonning Yaqin Sharqdagi harakatlarini salibchilarga qarshi kurashayotgan Misr ayyubiylari bilan solishtiradilar. Ular sultonning strategik xatosi sifatida uning bir vaqtning oʻzida ham moʻgʻullar, ham ayyubiylar, ham rumiylarga (saljuqiylarga) qarshi urush ochganini koʻrsatadilar. Britaniyalik tadqiqotchi Piter Jekson oʻz ishlarida sultonning Xorazmdan Hindistongacha, keyin esa Erondan Kavkazgacha boʻlgan masofani qisqa vaqtda bosib oʻtishini "oʻrta asrlar harbiy logistikasining moʻjizasi" deb ataydi. Shu bilan birga, u Manguberding oʻz qoʻshinini (xorazmiylarni) qattiq nazorat qila olmagan tufayli bosib olingan hududlarda mahalliy xalqning noroziligiga sabab boʻlganini ham qayd etadi.

Oʻzbekistonlik va xorijiy olimlarning hamkorlikdagi soʻnggi tadqiqotlarida sultonning madaniy va ijtimoiy hayotga koʻrsatgan taʼsiri ham oʻrganilmoqda. Xususan, sultonning Ozarbayjon va Eron hududlaridagi qisqa muddatli hukmronligi davrida ilm-fan va sanʼat homiysi sifatida qilgan ishlari, vayron boʻlgan shaharlarni qayta tiklashga urinishlari arxiv hujjatlari orqali tasdiqlanmoqda. Shoyistaxon Oʻljayeva sultonning oʻz davlat muhrida qoʻllagan ramzlari va uning davlat boshqaruvi apparati haqida toʻxtalar ekan, Jaloliddin Manguberдини nafaqat sarkarda, balki kuchli davlat arbobi sifatida ham namoyon qiladi. Rossiyalik sharqshunos I.P. Petrushevskiy esa sultonning ijtimoiy siyosatini tahlil qilib, uning soliqlarni tartibga solish va dehqonchilikni qoʻllab-quvvatlash orqali iqtisodiy barqarorlikka intilganini taʼkidlaydi.⁵

³ **Shihobiddin Muhammad an-Nasaviy.** "Sulton Jaloliddin Manguberdi hayoti tafsiloti". Toshkent: Oʻzbekiston, 2006. — 145-152-betlar

⁴ **Alouddin Otamalik Juvayniy.** "Tarixi jahongushoy". Toshkent: Mumtoz soʻz, 2015. — 358-362-betlar.

⁵ **Петрушевский И.П.** "Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII-XIV веков". Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1960. — 54-58-betlar.

Jaloliddin Manguberdi shaxsi tarixiy jarayonlar chorrahasida turgan shunday siymoki, uning faoliyatini o'rganish orqali XIII asrdagi jahon siyosiy xaritasining shakllanishini tushunish mumkin.⁶ Sharq va G'arb manbalaridagi qarama-qarshi fikrlarni qiyosiy tahlil qilish sultonning tarixiy haqiqatga yaqinroq bo'lgan portretini chizishga imkon beradi. Uning jasorati hamon milliy g'urur manbai bo'lib qolayotgani, uning nomi bilan bog'liq ilmiy tadqiqotlarning ko'lami kengayib borayotgani uning shaxsi hamon dolzarb ekanligidan dalolatdir.⁷ Jaloliddin Manguberdi siymosining Sharq va G'arb tarixshunosligidagi tahlili sultonning nafaqat harbiy qiyofasini, balki uning shaxsiy fazilatlari hamda murakkab siyosiy sharoitdagi diplomatik urinishlarini ham chuqur qamrab oladi. Sharq manbalarida, ayniqsa, sultonning adolati va oddiy jangchilar bilan bir safda turishi alohida e'tirof etiladi. An-Nasaviyning qayd etishicha, sulton o'zining dabdabali hayotidan voz kechib, umrining oxirigacha jangovar chodirlarda yashagan va o'zini saltanatning mutlaq egasi emas, balki uning sadoqatli himoyachisi deb bilgan. Bu yondashuv islomiy tarixshunoslikda "g'oziylik" g'oyasi bilan sug'orilgan bo'lib, sultonni din va vatan yo'lida har qanday qiyinchilikka tayyor turgan qahramon darajasiga ko'taradi. Juvayniy esa sultonning hatto mo'g'ullar qo'lga asir tushgan oila a'zolariga bo'lgan cheksiz sadoqatini va ularning dushman qo'lida xo'rlanishidan ko'ra sharaflini o'limini afzal ko'rgan fojiviy qarorini bayon etadi.

G'arbiy Yevropa tarixshunosligida esa Jaloliddin Manguberdi ko'pincha salib yurishlari davridagi Sharqiy xristian davlatlari va islom dunyosining o'zaro munosabatlari kontekstida o'rganiladi. Ayrim G'arb tarixchilari sultonning Yaqin Sharqdagi harakatlarini salibchilarga qarshi kurashayotgan Misr ayyubiylari bilan solishtiradilar. Ular sultonning strategik xatosi sifatida uning bir vaqtning o'zida ham mo'g'ullar, ham ayyubiylar, ham rumiylarga (saljuqiylarga) qarshi urush ochganini ko'rsatadilar. Britaniyalik tadqiqotchi Piter Jekson o'z ishlarida sultonning Xorazmdan Hindistongacha, keyin esa Erondan Kavkazgacha bo'lgan masofani qisqa vaqtda bosib o'tishini "o'rta asrlar harbiy

⁶ Rene Grousset. "L'Empire des steppes: Attila, Gengis-Khan, Tamerlan". Paris: Payot, 1939. — 312-316-betlar.

⁷ Бартольд В.В. "Туркестан в эпоху монгольского нашествия". Сочинения, Том I. Москва, 1963. — 502-506-betlar.

logistikasining mo'jizasi" deb ataydi. Shu bilan birga, u Manguberdining o'z qo'shinini (xorazmiylarni) qattiq nazorat qila olmagan tufayli bosib olingan hududlarda mahalliy aholining noroziligiga sabab bo'lganini ham tanqidiy qayd etadi.

Zamonaviy o'zbekistonlik va xorijiy olimlarning hamkorlikdagi so'nggi tadqiqotlarida sultonning madaniy va ijtimoiy hayotga ko'rsatgan ta'siri ham o'rganilmoqda. Xususan, sultonning Ozarbayjon va Eron hududlaridagi qisqa muddatli hukmronligi davrida ilm-fan va san'at homiysi sifatida qilgan ishlari, vayron bo'lgan shaharlarni qayta tiklashga urinishlari arxiv hujjatlari orqali tasdiqlanmoqda. Shoyistaxon O'ljayeva sultonning o'z davlat muhrida qo'llagan ramzlari va uning davlat boshqaruvi apparati haqida to'xtalar ekan, Jaloliddin Manguberdini nafaqat sarkarda, balki tizimli davlat arbobi sifatida ham namoyon qiladi. Rossiyalik sharqshunos I.P. Petrushevskiy esa sultonning ijtimoiy siyosatini tahlil qilib, uning soliqlarni tartibga solish va dehqonchilikni qo'llab-quvvatlash orqali iqtisodiy barqarorlikka intilganini ta'kidlaydi.

Sulton Jaloliddin siyomosining hind tarixshunosligidagi o'rni ham alohida ahamiyatga ega. Dehli sultonligi davri tarixchilari uni "mag'lub bo'lmas sherdadek" tasvirlashadi. Uning Panjob va Sind hududlaridagi faoliyati mahalliy hokimiyatlar o'rtasidagi kuchlar muvozanatini o'zgartirib yuborgan edi. G'arb olimi Timoti Mey sultonning Hindistonni tark etib, qaytadan Eron va Kavkazga yo'l olishini jahon tarixidagi eng jasoratli va xatarli harbiy yurishlardan biri deb baholaydi. Uning fikricha, Jaloliddin o'zining qisqa, ammo shiddatli hayoti bilan mo'g'ullar uchun eng katta to'siq bo'lib qoldi va ularning dunyoni bosib olish rejasini bir necha o'n yillikka sekinlashtirdi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Shihobiddin Muhammad an-Nasaviy, "Sulton Jaloliddin Manguberdi hayoti tafsiloti" (Siyrat as-Sulton Jalol ad-Din Mankubirti).
2. Alouddin Otamalik Juvayniy, "Tarixi jahongushoy".
3. Rashiduddin Fazlulloh, "Jome' ut-tavorix".
4. Mirzo Ulug'bek, "To'rt ulus tarixi".
5. Vasiliy Bartold, "Turkiston mo'g'ullar istilosi davrida".

6. Stenli Len-Pul, "Musulmon sulolalari".
7. Rene Grusse, "Dasht imperiyasi: Attiladan Temurgacha".
8. Timoti Mey, "Mo'g'ul istilolari jahon tarixida".
9. Bertold Shpuler, "Eron mo'g'ullari: Elxoniylar davri tarixi".
10. Shoyistaxon O'ljayeva, "Jaloliddin Manguberdi — vatanparvar sarkarda".